

Bódiss Tamás

Liturgia és gyülekezeti éneklés

A címből kiindulva a liturgia, gyülekezet és éneklés hármasságát vizsgálom, összefüggéseiket, egymásra utaltságukat kiemelve. Célom nem a téma teljességének kibontása, csupán néhány ezzel kapcsolatos, az egyházzenészt-kántort érintő gondolat megvilágítása.

Bódiss Tamás orgonaművész, a bp-budafoki református templom kántora, a Magyarországi Református Egyház egyházzenei előadója. Az alábbi tanulmány a Pásztor János emlékére a budapesti Ráday Kollégiumban 2008. május 8-án tartott konferencián és könyvbemutatón elhangzott előadás részben szerkesztett változata. Jegyzetek nélkül: Confessio XXXV (2008/2) 89–96.

1. A liturgia formailag az istentisztelet keretét adja, összetartja, egyben tartja a benne megszólaló tartalmat, mint a gumia broncs a belepumpált levegőt.

1.1. A liturgia ugyanakkor nemcsak rögzített keretet, hanem rögzített tartalmat is jelent, amely azt szolgálja, hogy az istentisztelet közösségi jellege megvalósuljon: hogy az egyház (a hívők közössége, protestáns szóhasználatunkban: a gyülekezet) találkozhasson és beszélgethessen az ő Urával. Hogyan? Ennek lehetőségeire később fogok visszatérni.

1.2. Manapság külön tudomány a rendezvényszervezés és lebonyolítás. Kisebbségi családi, baráti összejövetelek lefolyását is előre átgondoljuk akkor is, ha annak alapvetően spontán lefolyást szánunk. Megvan a hivatali út a főnökhöz, a polgármesterhez, vagy éppen a lekipásztorhoz való bejelentkezésnek. Nagyobb, hivatalos eseményeknek régen és ma is megvan a maga aprólékosan előre kidolgozott protokollja a szavak, mozdulatok, gesztusok szintjén. Csak éppen az Istennel, e világ Urával, a királyok Királyával találkozásnak ne lenne rögzített és szabályozott rendje? Megfelelő, illő módon kell Isten elé járulnunk, amiben a liturgia segít.

1.3. A liturgia tehát rögzített forma és tartalom: *segítség, hogy valóban arra figyeljek, ami abban kifejeződik.*

Liturgiáról nem beszélni kell, hanem tapasztalni. Éppen ezért nagy jelentőségűnek látom, hogy az Erdélyi gyülekezetben —a budapesti Reménység Szigetén— a munkatársak, ott dolgozók és ott tartózkodók részére kialakult a rendszeres napi imádságok sorozata. Ezek a reggeli, déli és későbbiekben szándék szerint este tartott napi áhítatok túlnyomórészt rögzített elemekből épülnek, és meglepő tapasztalatok érkeznek a rendszeres résztvevők részéről. A lekipásztorok egy eddig nem tapasztalt felszabadultság-érzésről számolnak be. „Örülök, hogy nem nekem kell itt most teljesítenem, biztonságot ad, hogy tudom: el van készítve az üzenet.” A déli harangszókor tartott napközi imaórát (10–15 percet) nem is lehet másképp végezni. Ekkor nincs idő a belső ráhangolódásra, hiszen mindenki a napi munkájából szakítja ki azt e néhány percet, de lehet, hogy ez a pár perc alapvetően „helyreteszi” őt gondjaiban, gondola-

taiban és meghatározhatja további munkájának, feladatainak „alaphangját”. Olyasmint ez, mint az előre elkészített „félkész étel” megmelegítésére, csak ez nem mai korunk időhiányos étkezési szokásaival, a gyorsbüfék párhuzamos kényeszerlépés, hanem ősrégi hagyomány.

Szintén ezt ismerték föl a svájci reformátusok, amikor éppen tíz éve megjelent énekeskönyvükben¹ *Gottesdienst im Tageskreis* cím alatt külön fejezetet szenteltek a reggeli-déli-esti énekes imádságnak — alapvetően kötött, prózai és énekes elemeket alkalmazva.

1.4. A liturgiához való viszonyt a zenei interpretációhoz szoktam hasonlítani: a jó liturgia olyan mint egy műalkotás; bármikor találkozom vele, újat mond. Zongoristaként egy Beethoven-szonáta vagy orgonistaként Bach egy preludiuma eljátszásával biztosan jobban ki tudom fejezni magam zeneileg, mintha nekem kellene improvizálnom. Előre megírt zenét játszom, mégis benne vagyok én is — és a mű életre kel.

1.5. A liturgia állandósága biztosságot ad. Amikor néhány hete a Keleti pályaudvaron a metró kijáratát a másik irányba nyitották meg, leérve a metróállomásra megszokásból ugyanarra az oldalra fordultam és akaratommal ellentétben az ellenkező irányba tartó szerelvényre szálltam fel. Hirtelen elszállt a biztosságérzetem, mely mindig tudta: most mi következik, merre kell fordulni... De gondoljunk bele egy buszsofőr helyzetébe! Legalább tucatszor teszi meg ugyanazt az utat naponta (azonos útvonal, kereszteződések, lámpák), mégis mindig más és más az útja: napos vagy esős, hideg vagy meleg az idő, mások az utasok és néha a szituáció is. Mégis biztonságosan vezet a jól ismert útvonalon. Amikor új vonalra kerül — bár nyilván jól tud vezetni —, be kell járnia az utat, mielőtt utasokat is szállíthat. A liturgia állandósága valamiképpen az isteni örökkévalóság is megjeleníti időhöz kötött életünkben.

2. Mit jelent a gyülekezetnek a liturgia? Ahogyan azt már előbb is jeleztük: részvételt, közösséget, aktivitást. Ezért a gyülekezetnek szüksége van a liturgiára.

2.1 Említettük már: a liturgia a közösség hangja, nem az egyéné. Nem egyénien személyes, hanem közösségien személyes hang. Mit jelent ez?

Nem ÉN szólok, hanem MI. Nem egyedül, hanem közösen. A közös megszólalás azonban nem lehet spontán, hanem szükségszerűen kötött, amelynek ünnepélyes formája az ének.

Hogy fejezik ki a közösség hangját az énekek? Vizsgáljuk meg ezt a mai református énekeskönyv két szomszédos dicséretét egymás mellé téve! A 222. számú ének (Ó mennyeknek fényessége) szövege XVII. század előtti (egyenesen az 1636-os Öreg Graduálból), míg a következő (223. Istenem, én nagy bűnös ember) a XVII. század második felében született.

Már néhány verssor összevetése után is világos, hogy a régebbi ének a közösség, míg az újabb az egyén hangján szólal. Nem pusztán nyelvtani kérdés ez.

¹ *Gesangbuch der Evangelischen-reformierten Kirchen der deutschsprachigen Schweiz*. Zürich 1998.

Figyeljük meg, hogy a 222. dicséret szövege általánosabb bűnbánat („mi mindnyájan vétkeztünk”), melynek nyilván mindenkire személyes kihatása van, míg a 223. szövege az egyén hangja, személyesebb („...tőled én eltévelyedtem, elhagytalak...)

Az utóbbi szöveg a XVII. századi és későbbi énekek sajátosságában osztozik, melyek azonban eleinte nem gyülekezeti, hanem magánhasználatra szánt gyűjteményekben láttak napvilágot. Ráday Pál is ilyen céllal jelentette meg *Lelki hódolás* című énekeskönyvét 1710-ben — csak 60 éve található éneke gyülekezeti énekeskönyvünkben.

Jól szemlélteti a fent mondottakat a két ének néhány befejező strófája:

222.

5. Már könyörülj meg mirajtunk, Úr Isten, mert magunk vagyunk; Szent Fiadért esedezünk: Szánj meg és ne hagj elvesznünk!

6. Vessed reánk szemeidet, Vedd el rólunk bűneinket, Igazíts meg bűnből minket, Vigasztald meg szívünket.

7. Dicsóítottunk, szent Atyánkat, Véled együtt Megváltónkat, És a mi Vigasztalónkat: A dicsó Szentháromságot.

Óreg Gradual, 1686.

223.

5. Csak egy szót mondj, hogy újjá légyek, Mondd ezt én nékem, bűnösnek: „Megengedtem, menj el békével, Meglásd, többé ne vétkezzél.” Én Istenem . . .

6. Nincs kétségem, megvigasztaltál, Erősítéd én szívemet, „: Könyörgésemben meghallgattál, Érzem már szent kegyelmedet. Én Istenem, én Istenem, Irgalmazz kérlek énnekem!

Tietze Kristóf, 1641–1703.

2.2 A közösség megszólalása —ahogyan azt már fentebb említettem— jellemzően kötött szövegű elemként valósulhat meg *dialogikus, rezponzórikus vagy antifonális formában*.

2.2.1. A dialógus az istentisztelet alapvető eleme, Isten és ember közötti párbeszéd, mely érzékelhetően a lelkipásztor és a közösség között zajlik. Ma az úrvacsorai ágendában vagy keresztelési szertartásban van jelen, de a prédikációs istentiszteleti formában is helyet lehet ennek az elemnek találni pl. az igeolvasásra adott közös gyülekezeti válasz formájában. (pl. „Mondjunk áldást az Úrnak! — Istennek legyen hála!”)

2.2.2. A rezponzórikus jelleg adott szöveg állandó visszatérésére épül (pl. „Urunk, hallgass meg minket!”), az imádság szakaszai közé beépülve. Az imádkozó kéréséhez ezzel a mondattal kapcsolódik teljes gyülekezet, mintegy magáénak vallva az elhangzott kérést, hálaadást, könyörgést.

2.2.3. Az antifonális jelleg szakaszonként váltott olvasást/éneklést jelent. Zsoltárok vagy más bibliai szakaszok versenkénti váltakozásában valósulhat meg, de gyülekezeti ének strófánkénti váltakozása is ide sorolható a Kolossé levél szellemében: mondjatok *egymásnak* zsoltárokat, dicséreteket, lelki énekeket.

A gyülekezet együtt lélegzése, közössége, közös szolgálata, szó szerint: istentisztelete valósulhat meg ezek által.

2.3. A reformáció egyházainak elve, hogy a gyülekezet aktívan részt vegyen a liturgiában. Ezt a valóban helyes megállapítást úgy kell árnyalnunk, hogy lásuk be: a gyülekezet része is az egésztestet képviseli, ahogyan testünk tagjai egész testünk részei. Önálló szerepük van az egésztestet képviselőben, az egésztest javára — pl. érzékszervek, vagy végtagok. A klasszikus szimfonikus zenekar szólamcsoportjai is az egésztest részei. Egy-egy hangszercsoport dialógusba kerülhet egymással, vagy máskor a teljes zenekar egységes egésztestként szólal meg.

A kántor, a felolvasó (lektor) vagy az előénekes szintén a közösség része. A lelkész kettős szerepét jól érzékelteti az evangélikus liturgiában, hogy néha a gyülekezet pásztoraként az oltárhoz fordulva áll Isten előtt, máskor a gyülekezet felé fordulva tolmácsolja Isten szavát. Református gyakorlatunkban nincs ilyen árnyalt különbségtétel; a lelképásztor végig a szószéken áll a gyülekezettel szemben.

Az énekes csoport és a kórus is a gyülekezet egészének része, melynek a lelkészhez hasonlóan sajátos feladata van: a gyülekezet imádságát viheti az Úr elé (motetta) vagy az ígét hirdeti az ének nyelvén (pl. egy Bach-kantáta formájában).

3. Végül tegyük fel a kérdést: mit jelent az éneklésnek a liturgia és fordítóva?

3.1. Az ének a liturgia alaphangja, alapeleme. A legősibb —keleti keresztyén vagy zsidó— istentiszteletek mai napig megőrizték annak énekes formáját. De még a reformáció korában is alapelem volt az éneklés. Csomasz Tóth Kálmán erről a következőket írja a XVI. század istentiszteleti rendtartásáról szólván:

Ebben az időben a zsoltártónusokat és más recitáló formákat még kívülről tudták, ezért az ilyen szövegeknél nem is látták szükségesnek a dallamokat leírni. Például Huszár Gál énekeskönyvében, a XII/a. oldalon alatt ezt olvassuk: „Mikor a’ Psalmusokat el végezte, Capitulumot is mond a’ Minister, Az az, az óo Testamentomból auagy az vyból, egy tzickelt a’mellyet akar, auagy kedig a’melly Epistolat a’ Postillaban az üdöre szabtanac, lassu enecklessel el mondgya ilyen modon ...” Ezután következik a bevezető formula és egy példaszöveg (Ézs 55:6–8), majd egy versiculus, mely utóbbi a kórus énekel, és mindezek hangjegy nélkül. Mivel a lelkészek túlnyomó része ekkor még a régi iskolában nevelkedett, vagy ha külföldi protestáns (főként német) főiskolákon járt is, ott is hasonló, sok évszázados egyházzenei hagyományra támaszkodó és alapos gyakorlati képzést is nyújtó éneklést talált és tanult. Ez az iskolázottság, amelynek fenntartása és folytonosságának biztosítása nagy szerepet játszott Luther liturgikus alapiratainak meg-

formálásában is, bár nálunk a századfordulóig jelentékeny mértékben lehanyagolt, Huszár Gál énekeskönyvében még tiszteletre méltóan megmutatkozik.²

3.2. Pásztor János *Kis ágendája*³ a kötött elemeket mindig prózában, dallam vagy dallamutalás nélkül adja. Már az 1985-ös *Istentiszteleti rendtartással* egy évben megjelent debreceni *Liturgika*⁴ jegyzetben találunk imádságra szánt rezponzórium-sorozatot a teljes egyházi évkörre. Ez az ún. rezponzórium breve valóban az énekelt imádság egy igen tömör formája. Az 1636-os Öreg graduálban kottával találjuk, de csak a változó verzusokat közli a graduál, a keretverset csak egyszer, a doxologikus második verzust egyáltalán nem. Nyilván a korabeli szokásra hivatkozva marad el közlése, de éneklése természetes módon hozzátartozott, ahogyan azt pl. Huszár Gál énekeskönyvei, de az Eperjesi és a Ráday Graduál is tanúsítják.

RESPONSORIA
DOMINICALIA.

Ufus Christus élő Istennek szent Fia, Ir-
galmazz minékünk.

DOMINICA I. Advent.
Ki az mi váltágunkért ez világra el jövel, Irgal.
mazz minékünk. Avagy.

² „Huszár Gál énekeskönyvének úrvacsorai liturgiája”, *Református Egyház VII* (1955) 342–348, újabban: *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 110. évfordulójára*. Szerk. Bódiss Tamás Bp, 2003. 292–209.

³ *Kis ágenda*. Összeállította és jegyzetekkel ellátta Pásztor János. Szerkesztette: Csoma Áron. Komárom 2004

⁴ *A református keresztyén egyház istentisztelete. Liturgika*. A Debreceni Református Theológiai Akadémia Gyakorlati Theológiai Szemináriumának Tanulmányi Füzetei 1. szám. Debrecen 1986.

Pásztor János közlésében csak szöveg szerepel, és szintén elmarad a doxológia. Miért nincs dallam? Talán érthető egy utalásából: „Nagyon fontos az, hogy a Zsinat által előírt rendtartás keretei között maradjunk meg ennek használatával is!”⁵ Tehát nem számolhatott vele, mert egyházunkban hivatalosan mind a mai napig csak a strófikus/verses éneklés létezik. Az utóbbi három év-tizedben ugyan számos alkalommal szólaltak meg az elfeledett graduáldallamok —így a szóban forgó rezponzórium is—, erre alapozva talán a *Kis ágendában* érdemes lett volna meggondolás tárgyává tenni azok dallamos közlését, legalábbis az erre való utalást.

3.3. Ma a Generális Konvent elnökségének megbízásából egy új *Liturgiai példatár* összeállításának küszöbén vagyunk. Ez számos új lehetőséget kínál az éneklés bővítésére, és ezáltal a gyülekezet részvételének erősítésére. E téren érdemes, kell is tanulnunk más egyházak liturgiai könyveiből, istentiszteleti gyakorlatából.

Mit is? Tanuljunk különbséget tenni

- (1) a liturgia fontos (nélkülözhetetlen) és másodlagos elemei között,
- (2) az elemek adott liturgián belüli sorrendiségét tekintve és legfőképpen
- (3) a liturgiai keretek kitöltésének különböző lehetőségei, szabályai között.

Ad 1. A magyarországi istentiszteleti rend egyik legfontosabb hiánya a bűnvalló imádság elhagyása. Állandó liturgiai elemként többféle formában is megjelenhet: lehet szabad vagy kötött imádság, a gyülekezet együtt mondott imája (mint azt az erdélyiek gyakorolják), lehet dialógus-elemekkel gazdagítva, énekes forma esetén lehet strófikus vagy graduálének, zenés istentisztelet alkalmával akár kórusművel gazdagítva a helyi és az alkalomhoz szabott lehetőségek szerint.

Ad 2. Az *Apostoli hitvallás* több istentiszteleti elemhez is kapcsolódik. Keresztségkor és úrvacsora előtt is használjuk, de állandó elemként szerepelhet igeolvasás (lekció, epistola) után, vagy a prédikációra adott válaszként. (Ez utóbbi a hitvallás klasszikus helye.) Összehasonlítva Ravasz László 1949-es, Makkai Sándor 1950-es liturgia-vázlatát⁶ és az Erdélyben három évvel ezelőtt megalkotott rendet, azt tapasztaljuk, hogy mindezek és más hasonló liturgiai elemek megvannak bennük, csak más-más helyen. Az előbbihez hasonlóan a hitvallás többféle formát ölthet: lehet együtt mondott vagy énekelt forma.

Ad 3. Akár az előző elemek, az istentisztelet első fontos mozzanata (Köszönés—Fennálló ének) is többféle formát ölthet. Alapja a gyülekezeti ének; ez kibővíülhet az elé illesztett orgonaprelúdiummal, kórusénekkal vagy graduáltétellel. Az utóbbira példa az adventi introitus (*Ad te levavi oculos meos*) protestáns graduálokban található formája;⁷ ennek végén (a főrészt visszatérése helyett) a gyülekezet bekapcsolódhat a 25. genfi zsoltár 1. versével (*Szívemet hozzád emelem*).

⁵ I.m. 215.

⁶ Bővebben: Fekete Károly: „A református liturgikák története a XIX–XX. században”, *Magyar Egyházzene* VII (1999/2000) 459–487; uő: „Makkai Sándor részvétele a magyar református liturgia megújításában”, *Magyar Egyházzene* III (1995/1996) 147–154.

⁷ *Protestáns graduál*. Szemelvények a 16–17. századi protestáns graduálok anyagából istentiszteleti és oktatási célra. (Ferenczi Ilona és mások közreműködésével.) ReZeM, Bp. 1996. 30.

Te hoz-zád e-me-lem én sze-me-i-met, U-ram Is-
 ten, ben-ned bí-zom, meg ne szé-gye-nül-jek. Sem ne ne-
 ves-se-nek en-gem az én el-len-sé-ge-im, mert bi-
 zony min-den né-pek, kik Té-ged vár-nak, meg nem szé-
 gye-nül-nek. U-ram Is-ten, mutasd meg nekem a te u-ta-
 dat és ta-níts engem a te ős-vé-nye-id-re! Di-cső-ség
 Atyának és Fiúnak és Szent-lé-lek Is-ten-nek, mi-kép-pen kezdetben di-
 cső-sé-ges va-la, most és mindörökkön ö-rök-ké, úgy lé-gyen.
 Te hoz-zád...

Valóban ünnepélyes az orgonazenével és kórusénekekkel gazdagított istentisztelet, ha ezek a műzenei elemek nem önállósulnak, hanem tematikusan (mondanivalójukban, szövegükben) és zeneileg (hangnemben, zenei stílusban stb.) szervesen beépülnek a liturgiába.

Talán látható, hogy a lehetőségek tárházát eléggé széles, de alkalmazásuknak is vannak írott és íratlan szabályai, melynek részletezése itt most nem lehet feladat.

3.4. Liturgia és egyházi ének szoros egymásrautaltságát tanúsítja a himnológiai történet is. Ismeretes, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján lezajlott énekeskönyvi (negatív irányú) reform következtében a reformáció énekeinek nagy része kimaradt az énekeskönyvekből. Meg kellett azonban hagyni az ünnepi és a napszaki (reggeli-esti) dicséretnek nagy részét, mert feltételezhetően azok maradtak meg leginkább az élő gyakorlatban.

Ugyancsak a XIX. században egy másik énekcsoport —*Invokációk*, későbbi megnevezéssel: *Kezdő és gyülekező énekek*— nyertek önálló liturgiai funkciójuk révén különös jelentőséget. Száz év alatt csaknem ötszörösére emelkedett ezen énekek száma.

A mai énekeskönyvben is megfigyelhető, hogy a 151–200. között szereplő, egyértelmű liturgikus funkcióval bíró énekek ismertebbek, használatosabbak. Ezt fölismerve döntő jelentőségű a megújított énekeskönyv szerkezeti beosztásának, fejezetrendjének kérdése. Ez egyrészt azt jelenti, hogy nem elég csupán új énekekkel bővíteni és azokat „függeléként” az eddigi 512 éneket követően besorolni, hanem a jelenlegi szerkezetet és fejezetbeosztást felülvizsgálva az egyes énekek liturgikus funkcióját (akár többféleképpen, ajánlás formájában) jelezni kell.

4. Végül tegyük fel a kérdést: hogyan lépünk tovább a XVI. századtól —a Huszár Gál közlésében ismert istentiszteleti rendtől— 1950-ig⁸ és 2007-ig ívelő istentiszteleti gyakorlatunkat ismerve?

4.1. Egyrészt: az általánosan használt (vasárnapi és ünnepi) főistentiszteleten túl mindenképpen foglalkozni kell a napszaki (reggeli, esti) áhítatok liturgiájának kérdésével, mert

— abban él a mindennapi gyakorlat (gyakrabban fordul elő, mint a vasárnapi liturgia);

— gyakorisága révén az új liturgiát hamarabb meg lehet szokni;

— nem a nagy gyülekezetet „terheljük” az új, esetleg szokatlan elemekkel.

4.2. Másrészt: meg kell tanulnunk értékelni, jól használni az állandó, kötött liturgiai elemeket, melyek

— a közösség bevonásának lehetőségét megteremtve közösségibbé,

— imádságosabbá és (bármilyen furcsa) változatosabbá teszik az áhítatot (hiszen a szabad imádság könnyen ellaposodik).

— segítenek visszaállítani az ékes rendet. Milotai Nyilas István 1622-es Ágen-dája szerint „az Igének prédikállása, az szent Sákramentomoknak ki szolgálata és ezek mellé adatott ékes rendelések különböztetik meg az keresztyéneket az Pogányok-tól, Zsidóktól és egyéb hamis vallásokra vetemedett gyülekezetektől.” Ezek hiánya miatt „zűrzavar, pogányi vakság és baromi ostobaság száll be az emberek köziben.”⁹

A liturgiai és énekeskönyvi reform kéz a kézben, összhangban kell járjon. Így volt ez 60 évvel ezelőtt is. Az 1948-ban megjelent próbaénekeskönyv részben épp azért kapta ezt a megjelölést, mert az 1930-as Ravasz-ágen-da munkálatai még nem engedték meg, hogy a tervezett új istentiszteleti rend bekerüljön az énekeskönyvbe.¹⁰ Ezért hiányzik belőle ma is...

Most tehetünk azért, hogy ez másképp legyen.

⁸ „Teljes istentisztelet Debrecenben”: *Református gyülekezet* II (1950) 265–273.

⁹ RMNy 1270. Az idézetet közli Fekete Csaba: „Liturgia, liturgus, évforduló”, in: *Confessio* XXXV (2008/2) 61.

¹⁰ Az 1948. március 4-i jegyzőkönyv szerint.